

Adnan ČIRGIĆ (Podgorica)

Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“ - Cetinje

UDK 811.163.4'34(497.16:497.11)

FONETSKO-FONOLOŠKE RAZLIKE IZMEĐU CRNOGORSKOGA I SRPSKOG JEZIKA¹

Autor daje osnovne strukturalne razlike na fonetsko-fonološkome nivou između crnogorskoga i srpskog standardnoga jezika. Sagledavajući te jezike kao zasebne sociolingvističke jezike sa štokavskom osnovom, dolazi do zaključaka da su glasovi š, ž, 3 te glasovi ć i đ (kao rezultat jekavskoga jotovanja t, d, c) glavna distinktivna obilježja crnogorskoga jezika u odnosu na srpski, koji umjesto navedenih fonema posедуje: s, z, t, d, a samim tim i tri fonema manje. Ovim razlikama pridružen je odnos crnogorska ijekavica/srpska ekavica. Dijalektalne osobine jednoga i drugog jezika u ovoj analizi nijesu uzimane u obzir.

Crnogorski jezik je mnogo prije nego što je stekao svoje ustavno priznanje u zemlji u čijoj je govornoj a uveliko i u pisanoj upotrebi, stekao status lingvističke realnosti priznate širom slavističkoga svijeta. Njegovome postojanju još uvijek se opiru uglavnom samo lingvisti iz Srbije i neveliki broj jezikoslovaca iz Crne Gore. Crnogorska jezička problematika već je postala temom izrada doktorskih disertacija u Crnoj Gori i van nje, a taj jezik izučava se na nekim svjetski poznatim slavističkim katedrama.

Može se govoriti i o razlikama između crnogorskoga i hrvatskog ili bosanskoga jezika, ali su u sadašnjem trenutku razlike za koje smo se mi

¹ Rad je pisan prema *Pravopisu crnogorskoga jezika* akademika Vojislava P. Nikčevića, Crnogorski PEN centar, Cetinje, 1997.

opredijelili najaktulenije jer se nerijetko između crnogorskoga i srpskog jezika stavlja znak jednakosti ili, još radikalnije, ovaj se prvi smatra dijalektom/dijalektima srpskoga. S obzirom na to da još uvijek ne postoji zvanično prihvaćeni *Pravopis*, *Gramatika* niti *Rječnik crnogorskoga jezika*, razlike između crnogorskoga i srpskoga jezika u ovome radu će se tretirati na osnovu norme koju je utemeljio Vojislav Nikčević i zvanične srpske standardnojezičke norme.

Kad je raspadom SFRJ i zvanično prestao da postoji dogovorni vještački tzv. srpskohrvatski ili hrvatskosrpski jezik, kao logičan slijed događaja osamostalili su se zasebni sociolingvistički jezici štokavske osnove: bosanski, crnogorski, hrvatski i srpski. Oni prije svega opstoje na sociolingvističkoj ravni, kao jezici novoformiranih država čije ime nose, iako se ne može govoriti o nekim većim komunikacijskim preprekama kad su u pitanju njihovi govorni predstavnici. Naravno, u okviru tih jezika razvile su se i određene strukturalne specifičnosti o kojima će ovđe biti riječi. Takve specifičnosti nijesu zanemarljive i ne mogu se anulirati tezom da će nema komunikacijskih prepreka nema ni govora o različitim jezicima. Crnogorski jezik *nije sistemski, genetskolingvistički, nego sociolingvistički, etnojezički, nacionalni, kulturološki, stilistički, emocionalno (psihički) i životno (pragmatični) posebit jezik u odnosu na štokavski dijasistem kao osnovicu bosanskoga, hrvatskog i srpskoga jezika. S tijem jezicima tvori jezički savez.*² Kao jezik interdijalektalnoga/naddijalektalnoga (koine) tipa, crnogorski jezik je i teritorijalni odnosno državni jezik Crne Gore i njenog autohtonog stanovništva (osim Albanaca) bez obzira na to koji dio crnogorske teritorije nastanjuju. *Crnogorci su stvorili taj jezik u procesu vlastitoga nastanka i razvitka kao samobitan narod i samonikla nacija u posebitijem prirodnim i povijesnijem uslovima.*³ Kao takav, on je trostruko raslojen: 1. prvi dio predstavljaju opšteštokavske jezičke osobine (zajedničke bosanskome, crnogorskom, hrvatskome i srpskom jeziku); 2. drugi dio su osobine iz opštecnogorskoga jezičkog sloja (makrostrukture) i 3. u treći sloj spadaju osobine mjesnih govora koje pripadaju crnogorskim dijalektima (mikrostrukture).⁴ Na takav zaključak upućuju i sva dosadašnja

² Vojislav P. Nikčević, *Sinteze o crnogorskome jeziku* u knjizi *Jezikoslovne studije*, Centralna narodna biblioteka "Đurđe Crnojević", Cetinje, 2004, str. 471.

³ Isto, str. 471.

⁴ Videti: Vojislav P. Nikčević, *Crnogorski interdijalektalni/naddijalektalni (koine) standardni jezik* u knjizi *Jezičke i književne teme*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Cetinje, 2006, str. 181-204.

ispitivanja crnogorskih govora.

U ovome radu u obzir su uzete samo standardnojezičke razlike između crnogorskoga i srpskog jezika. Analiza dijalekatskih razlika među tim jezicima iziskivala bi isuviše mnogo prostora, a za nju bi bio poželjan i timski rad. Prije nego se prijeđe na obradu fonetsko-fonoloških razlika između crnogorskoga i srpskog jezika, nužno je dati pregled razvojnih faza i jednoga i drugog.

Razvojni tok srpskoga i crnogorskog jezika nije tekao ujednačeno niti je bio međusobno povezan, izuzev razdoblja od 1186-1360. godine u zetskome periodu. O tome bi se moglo govoriti tek od početka primjene Vukove jezičke reforme u Crnoj Gori 1863/64. godine, da bi kasnije, počev od međuratnoga perioda, uticaj srpskoga jezika na crnogorski dobio veći zamah isključivanjem „južnog govora“ (=crnogorskoga jezika) i umjesto njega uvođenjem „beogradskog stila“ (=srpskog jezika) od početka XX. vijeka. Postanak i razvoj tih jezika zavisi od nastanka i razvoja crnogorskoga i srpskog naroda i kasnije nacija kao glavnih tvoraca i predstavnika rečenih jezika. Starocrnogorski jezik se formira od sredine IX. vijeka u Duklji kao prvoj crnogorskoj državi, kneževini Stefana Vojislava od 1043. i kraljevini Mihaila Vojislavljevića 1077, a srpski tek krajem XII. stoljeća u vrijeme formiranja nemanjičke države, koja je međunarodno priznata kao samostalna i suverena Kraljevina Srbija Stefana Prvovjenčanoga tek 1217. godine. Srpskoslovenski jezik kao prva razvojna faza srpskoga književnog jezika nastaje od kraja XII. vijeka iz crnogorske/zetske redakcije⁵ formirane u Nemanjinoj dvorskoj kancelariji u Kotoru (od 1186. godine). Za razliku od srpskoslovenskoga (raške/srpske redakcije staroslovenskoga) narodu uglavnom nerazumljivoga jezika, starocrnogorski je bio mjesni narodni jezik dukljanskih Slovena (polovina IX. vijeka-1183). Crnogorski jezik poslije zetskoga perioda ponovo poprima narodna obilježja u prvoj etapi predvukovskoga perioda (1360-sredina XVIII. vijeka) kad je *kategorija usmenosti toga jezika postala obrazac (model) pisanosti crnogorskog pismenog jezika*⁶ da bi se u narednoj etapi pomenutog perioda (od sredine XVIII. stoljeća do 1830. godine) razvio u crnogorski nekodifikovani

⁵ Viđi: Josip Hamm, *Staroslavenska gramatika*, treće izdanje, Školska knjiga, Zagreb, 1970. str. 197. i Petar Đorđić, *Staroslovenski jezik*, Matica srpska, Novi Sad, 1985, str. 219.

⁶ Vojislav P. Nikčević, *Istorija crnogorskog jezika* u knjizi *Jezikoslovne studije*, Centralna narodna biblioteka “Đurđe Crnojević”, Cetinje, 2004, str. 33.

književni jezik sa narodnom osnovom. I dok su crnogorski pisci u to vrijeme pisali narodnim jezikom *koine* tipa, na kojemu su nastala neka od najznačajnijih književnih djela crnogorske književnosti, srpski pisci u XVIII. vijeku prihvataju narodu još dalji ruskoslovenski jezik. U to vrijeme nastaje prilična haotičnost u srpskome jeziku, koja rezultira nastankom slavenoserpskoga, koji je predstavljao nesuvislu mješavinu ruskoslovenskog i narodnoga srpskog jezika vojvođanskoga tipa. I ova razvojna faza bila je Crnoj Gori potpuno nepoznata.

Nasuprot ovakvome stanju, *narodni jezik na području današnje Crne Gore suvereno gospodari u srednjovjekovnim poslovnim spisima svjetovnoga karaktera, u pismima, u imovinskim dokumentima, pa čak i u poveljama. (...) Pravopisna praksa u Crnoj Gori bolje je odgovarala glasovnom sistemu srpskohrvatskoga jezika nego u drugim područjima ćiriličke pismenosti.*⁷ *Održan je kontinuitet sa srednjovjekovnim (narodnim) tipom jezika, čemu su na naročit način odgovarale prilike koje nijesu dozvoljavale da se klase i pojedini društveni slojevi u Crnoj Gori međusobno diferenciraju posebnim povlašćenim i nepovlašćenim položajima ni u društvenom ni u kulturnom životu. (...) Pisana književnost (...) u Crnoj Gori bila je bliska usmenoj književnosti narodnih masa...*⁸ Dakle, *Vukovo načelo da književni jezik ima isključivo narodnu osnovu u Crnoj Gori je i prije Vuka zaživjelo. (...) Narodnim jezikom pisao je Peraštanin Andrija Zmajević u XVII vijeku, vladika Danilo početkom XVIII vijeka, vladika Vasilije sredinom XVIII vijeka, zatim Petar I krajem XVIII i početkom XIX vijeka.*⁹ Kao što se vidi, crnogorski jezik je zaobišao sve razvojne faze srpskoga jezika i razvijao se samostalno i nezavisno od njega gotovo sve do početka XX. vijeka, s izuzetkom zetskoga perioda u vrijeme nemanjićke kulturne dominacije i političke hegemonije.¹⁰

⁷ Branislav Ostojić, *Književni jezik dovukovskog i vukovskog perioda u Crnoj Gori u knjizi Istorija crnogorskoga književnojezičkog izraza*, CID, Podgorica, 2006, str. 27-28.

⁸ Branislav Ostojić, *Narodni jezik u crnogorskom književnojezičkom izrazu u predvukovskom periodu u knjizi Istorija crnogorskoga književnojezičkog izraza*, CID, Podgorica, 2006, str. 31.

⁹ Rajka Glušica, *Jezik Marka Miljanova*, Kulturno-prosvjetna zajednica Podgorice, Podgorica, 1997, str. 5.

¹⁰ Viđeti o tome više u: Vojislav P. Nikčević, *Crnogorski jezik nije sastojak srpskoga*, Zbornik radova sa okrugloga stola *Crnogorsko-srpski dijalog: država, nacija, kultura, crkva*, Forum za ljudska prava, Podgorica, 2001, str. 83-87. i Adnan Čirgić, *Jezik u Crnoj Gori nije srpski*, referat sa naučnoga skupa *Ustav Crne Gore*, Matica, časopis za društvena pitanja, nauku i kulturu, Matica crnogorska, broj 29/30, Cetinje-Podgorica, 2007, str. 415-423.

U ovome radu neće biti riječi o svima fonetsko-fonološkim razlikama između crnogorskoga i srpskog jezika. U njemu su mjesta naše samo osnovne strukturalne razlike između tih jezika. Prva distinkcija koja pada u oči kad je u pitanju fonetsko-fonološki sloj rečenih jezika jeste njihov fonemski sastav. Crnogorski jezik posедуje 33, a srpski 30 članova u svome standardnojezičkom fonološkom sistemu. Crnogorski fonemi „viška” su: *ś*, *ž* i *z* (*dz*). U vezi s ovim glasovima koji (u okviru štokavskoga dijasistema) pripadaju samo crnogorskome jeziku javljale su se mnoge rasprave. Protivnici njihova uvođenja u standardni crnogorski jezik (kao i protivnici priznanja toga jezika uopšte) svoje argumente bazirali su ili na činjenici da se naznačeni glasovi javljaju i van crnogorske jezičke teritorije, ili na stavu da oni zapravo nijesu fonemi, pa samim tim ne mogu biti ni dio standarda. Rijetki i nedovoljno upućeni u crnogorsku govornu (dijalektološku) zbilju zastupali su stav da ti glasovi nijesu opšteprisutni u Crnoj Gori.

Istina je da se pomenuti glasovi javljaju i izvan crnogorske jezičke teritorije, pa samim tim i na teritoriji Srbije. Međutim, to nije relevantan argument da ne budu uvršteni u crnogorski standard jer je razlika između njihova ranga i statusa u tim jezicima ogromna. Ti glasovi se na teritoriji Srbije javljaju kao dijalektalni, seobama Crnogoraca od XV. vijeka razneseni van matične teritorije.¹¹ Za razliku od toga, u Crnoj Gori oni su opšteprisutni, tj. spadaju u drugi (naddijalektalni/interdijalektalni, koine) sloj crnogorskoga jezika. Zbog toga su normom Vojislava Nikčevića i obuhvaćeni kao dio crnogorskoga standarda: *U crnogorskome govornom, odnosno književnome jeziku postoje i meki glasovi ś i ž, pri čijoj se artikulaciji prednji i srednji dio jezika snažno izdižu ka tvrdom nepcu, tako da se ti izgovoreni glasovi donekle približavaju vrijednosti š' i ž' (šeme, izesti). (...) Bezvučnom ś odgovara zvučno ž. (...) A glas z (dz) je stara praslovjenska afrikata, koja je zvučni parnjak bezvučnoj afrikati c (...) i opšti je glas u crnogorskome govornom, odnosno književnome jeziku, i to ne samo pri brzom izgovoru riječi podzid = pozid i u riječima ili njihovijem vezama: predzadnji = prezadnji i otac ga je = otazgaje kao u srpskome, hrvatskom i bosanskome jeziku nego i u drugijem riječima: biza, zinzula, zizka (lijepa djevojka), bronza, imenima i prezimenima: žano,*

¹¹ Ovde izuzetak predstavlja fonem *z* koji je u govore srpskoga jezika dospio i kao rezultat kontakata i uticaja makedonskih i bugarskih govora na ove prve.

*Miza, Borozan, Burzan(ović), pa i u toponimu Malenza.*¹² Pomenuta tri glasa imaju u crnogorskome jeziku status fonema, pa je to, osim njihove sinhronijske i dijahronijske opšteprisutnosti, bio razlog da uđu standard. Potvrda o njihovoj fonemskoj prirodi ima mnogo:

Šoga : šoga, šenka : Senka, Žagore : zagore, Žagora : Zagora, Zavala : zaval, šetni : četni, šenica : šenica, šutra : jutra, šenka : ženka; ženica : ženica, žato : zato, Žale : Zale; biza : Bisa, Zano : Zano, zipa : pipa i sl.

Navedeni primjeri jasno pokazuju da glasovi *š*, *ž* i *z* imaju fonemski karakter.¹³

Brojni su autori koji ukazuju na opšte prisustvo glasova *š* i *ž* u crnogorskim govorima, kao i na uobičajenost glasa *z* u tim govorima (iako je ovaj posljednji često alternirao sa *z* pod uticajem srpskoga jezika koji je i dalje u službenoj upotrebi u Crnoj Gori, te zbog nemogućnosti njegova bilježenja). Na ovakvu njihovu upotrebu upućuju i sva dosadašnja izučavanja crnogorskih govora, bilo da se ti govori shvataju kao dijalekt srpskoga, bilo da se naučno sagledavaju kao dio crnogorskoga jezika. Rezultati istraživanja i u jednome i u drugom slučaju su istovjetni. To potvrđuju i poznati lingvisti Luka Vujović¹⁴ i Dalibor Brozović¹⁵ u svojim enciklopedijskim jedinicama o crnogorskim govorima. Glasove o kojima

¹² Vojislav P. Nikčević, *Gramatika crnogorskoga jezika*, Dukljanska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2001, str. 30-31.

¹³ Videti o tome opširnije u Milorad Nikčević, *Fonemi š, ž, z, č i đ u crnogorskom standardnom jeziku* (Kritički osvrt na jedan prilog), Zbornik radova sa međunarodnoga naučnog skupa *Norma i kodifikacija crnogorskoga jezika*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Cetinje, 2005, str. 107-122. Autor daje kritički osvrt na rad Draga Čupića u kojemu se negira fonemski karakter pomenutim glasovima u crnogorskome jeziku (Drago Čupić – Egon Fekete – Bogdan Terzić, *Ne postoji poseban crnogorski jezik*, Slovo o jeziku, Jezički poučnik, knjiga druga, Partenon, Beograd, 2002, str. 21-25) i na konkretnim primjerima i s pozivom na brojna lingvistička imena pokazuje da su to fonemi koji, zahvaljujući takvoj svojoj prirodi i opšteprisutnosti u crnogorskome jeziku, moraju biti dio njegova standarda.

¹⁴ L(uka) Vu(jović), *Crnogorski govori*, Enciklopedija Jugoslavije, 2, Bosna-Dio, Izdanje i naklada Leksikografskog zavoda FNRJ, Zagreb, MCMLVI, str. 494-495.

¹⁵ Dalibor Brozović, *Crnogorci – Jezik*, Enciklopedija Jugoslavije, 3, Zagreb, 1984.

je riječ kao dio opšteg crnogorskoga konsonantizma tretiraju i Radosav Bošković i M. Malecki¹⁶, Mihailo Stevanović¹⁷, Mitar Pešikan¹⁸, Mato Pižurica¹⁹, Pavle Ivić²⁰, Vojislav P. Nikčević u brojnim svojim radovima te mnogi drugi jezikoslovci. Među svim tim radovima najinteresantnija je studija Vukića Pulevića²¹ kojom se na osnovu crnogorske onomastičke građe nepobitno pokazuje opšteprisutnost glasova *ś* i *ž* u crnogorskome jeziku.

Nasuprot navedenome fonološkom sistemu crnogorskoga jezika, srpski standardni jezik posедуje 30 fonema. Pomenuta tri crnogorska specifična fonema javljaju se izuzetno rijetko u srpskim govorima, pa samim tim pripadaju dijalektalnome sloju toga jezika. Tako, npr. srpski standardni jezik posедуje pet dentala: *d*, *t*, *z*, *s*, *c*²², a crnogorski jezik je proširen za još jedan dentalni suglasnik *ɖ* (dz), ili za dva palatala više (*ś* i *ž*) u odnosu na srpski itd.²³

¹⁶ R. Bošković & M. Malecki, *Istraživanja dijalekata Stare Crne Gore sa osvrtom na susedne govore*, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Glasnik odjeljenja umjetnosti, knj. 20, Podgorica, 2002, str. 5-14. Iako se u naslovu ovoga rada njegovi autori ograničavaju na prostor tzv. Stare Crne Gore (=podlovcenske Crne Gore), oni u istraživanjima i opisima obuhvataju mnogo šire područje: Primorje, Zetu, Podgoricu, Kuče, Pipere, Bjelopavliće, Pješivce itd.

¹⁷ Mihailo Stevanović, *Istočnocrnogorski dijalekat*, Južnoslovenski filolog, knj. XIII, Beograd, 1933-1934.

¹⁸ Mitar Pešikan, *Jedan opšti pogled na crnogorske govore*, Zbornik za filologiju i lingvistiku, Matica srpska, XXII/1, Novi Sad, 1979, str. 151.

¹⁹ Mato Pižurica, *Govor okoline Kolašina*, CANU, Posebna izdanja, XII/2, Titograd, 1981.

²⁰ Pavle Ivić, *Dijalektologija srpskohrvatskog jezika (Uvod i štokavsko narečje)*. Celokupna dela, knj. II, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci – Novi Sad, 1985, str. 178, 214.

²¹ Vukić Pulević, *Glasovi ś i ž u crnogorskoj toponimiji*, Zbornik radova sa međunarodnoga naučnog skupa *Norma i kodifikacija crnogorskoga jezika*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Cetinje, 2005, str. 123-140. Osim ove odlične Pulevićeve studije valja pomenuti i njegov koautorski rječnik od skoro 20 000 fitonima i i zoonima koji je od neprocjenjivoga značaja za crnogorski jezik. Viđeti: Vukić Pulević & Novica Samardžić, *Fitonimi i zoonimi u toponimiji Crne Gore*, Dukljanska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2003.

²² Živojin Stanojčić & Ljubomir Popović, *Gramatika srpskoga jezika*, 6. prerađeno izdanje, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1999, str. 33.

²³ Vojislav P. Nikčević, *Gramatika crnogorskoga jezika*, Dukljanska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2001, str. 31.

U skladu s rangom i statusom navedenih suglasnika u jezicima o kojima je riječ, različito se u njihovim standardima prihvataju tretiraju i rezultati pojedinih glasovnih promjena. Jednačenje suglasnika po mjestu artikulacije u srpskome jeziku ne vrši se u primjerima tipa:

posljednji, sljedeći, sljeme, izljubiti, razljutiti i sl.

Zubni suglasnici s i z ispred prednjonepčanih sonanata lj i nj neće se menjati u prednjonepčane š i ž u dva slučaja:

a) u složenicama kada se njima završava prvi deo složenice, a drugi počinje sonantima lj i nj:

razljutiti, izljubiti, iznjihati, sljubiti se, sluštiti (...);

b) kada se s i z nalaze ispred lj i nj nastalih od l i n i suglasnika j iz je koje je nastalo od staroga glasa jat (ǣ), naravno, u (i)jekavskom izgovoru:

posljednji (ekavski poslednji), nasljednik (ek. naslednik), sljeme (ek. sleme), snježan (ek. snežan), snježanica.²⁴

Nasuprot tome, crnogorski jezik tu zna za trostruke rezultate:

*pošljednji/pošljednji/posljednji, sljedeći/
šljedeći/sljedeći, izljubiti/ižljubiti/izljubiti,
ražljutiti/ražljutiti/razljutiti, šljeme/šljeme i sl.*

Srpski standardni jezik ne poznaje glasove š i ž kao produkte jekavskoga jotovanja.²⁵ Tu je uvijek npr.:

sjekira, sjesti, sjetiti, brezje, klasje, osje, kozji, pasji, zjenica, izjesti²⁶ i sl.

Umjesto ovih oblika u crnogorskome jeziku su standardni i opšteprisutni:

šekira, šenica, šesti, šetiti, šutra, klaše, oše, paši, izesti, izelica, koži, ženica, ženični itd.²⁷

²⁴ Živojin Stanojčić & Ljubomir Popović, n.d., str. 47.

²⁵ Sudbina srpske ijekavske varijante prilično je neizvjesna. O tome i o statusu ijekavice u srpskom jeziku opširnije će biti riječi naprijed.

²⁶ Živojin Stanojčić & Ljubomir Popović, n.d., str. 51.

²⁷ Videti: Dr. sci. Vojislav P. Nikčević, *Pravopis crnogorskoga jezika*, Crnogorski PEN centar, Cetinje, 1997.

Kao takvi, oni u srpskome jeziku imaju status dijalektizama ili, najčešće, lokalizama.

Dakle, na osnovu svega što je rečeno može se zaključiti da fonemi *ś*, *ž* i *z* imaju različiti rang i status u dvama jezicima o kojima je riječ. U srpskome jeziku oni su dosta usamljeni dio dijalekata, i kao takvi nijesu dio njegova standarda. U taj jezik dospjeli su uglavnom sa prostora Crne Gore masovnim seobama počev od XV. vijeka, a suglasnik *z* je, osim ovim putem, nastajao i kao produkt uticaja i dodira srpskoga jezika sa makedonskim i bugarskim. U crnogorskome jeziku ovi su glasovi njegov nezaobilazni i markantni dio. S obzirom na postanak i razvoj suglasnika *ś* i *ž*, oni se ne mogu uvijek zamjenjivati sa *sj* i *zj*²⁸ jer nijesu nastali samo kao produkt jekavskoga jotovanja. To dokazuju primjeri tipa:

Šoga, Šota, Daško, pošljednji, žatiti, grožđe (u crnogorskim govorima), *ižđeljati* i sl.

Koliko je takva upotreba ovih glasova uticala na učvršćivanje njihovo u crnogorskome glasovnom sistemu, odlično se ogleda u sljedećem objašnjenju Milije Stanića koji naglašava kako glasovi *ś* i *ž* nijesu u crnogorskome jeziku nastali jedino kao produkt jekavskoga jotovanja, već je njihova pojava široko potvrđena u hipokoristicima: *Hipokorističnost je, dakle, svakako teren na kome su se (...) razvili glasovi ś i ž. A posle je, kao i kod drugih hipokoristika, mogao nastupiti i nastupio je proces uopštavanja i prerastanja hipokoristika u nehipokoristike, tj. jedan te isti hipokoristik mogao je sad biti i hipokoristik i nehipokoristik. Tako, kao što je hipokoristik Mišo (prema imenu Miloš ili kojem sličnom) mogao prerasti i prerastao u nehipokoristik, obično ime Mišo, koje je posle, kao ma koje drugo obično ime, moglo imati svoj hipokoristik u formi Mišo, i ostati hipokoristik prema Miloš, tako su i, recimo, hipokoristici Miša, Miša, Máša, Šuma, Móšo i sl. mogli prerasti i prerastali su u redovna vlastita imena ne izgubivši ni funkciju hipokoristika, tj. Láša je ostalo kao hipokoristik prema Labuda i samostalno vlastito ime. Drugim rečima, hipokoristici ove vrste*

²⁸ Zbog doskorašnjeg nepostojanja odgovarajućih grafema u standardnoj abecedi i azbuci, crnogorski pisci na različite su (neadekvatne) načine obilježavali ove glasove. Pored najčešće upotrebe grupa *sj* i *zj* umjesto tipičnih *ś* i *ž*, nerijetko se upotrebljavalo *šj* i *žj*, ili čak *š* i *ž*. Tako recimo u jeziku Stefana Mitrova Ljubiše (1822-1878) ili Vuka Vrševića (1811-1882) česti su sljedeći oblici: *šjela, šjednik, pašje, šjena, šjeta, šjen, pošjeći, šjeme, šjesti, šjajno, našjedne, pošjede, prošjela, šjenokos, sušjed, gušjenica, šjejati, kišjelica, glavošječni* i sl.

rasprostrli su se do u oblast neutralnih vlastitih imena. (...) Svi ovi primeri istovremeno pokazuju da ni slučajevi kao Miša, Mašo, Gašo, Šago, koje je M. Stevanović naveo kao primere u kojima je š postalo jotovanjem, nisu ili ne moraju biti rezultat jotovanja; kad se jednom, na ovaj ili onaj način, oformio kao formant, suglasnik š je posle mogao dejstvovati i širiti se potpuno samostalno, bez ikakve veze s glasom j.²⁹

Fonemi š i ž nastali su tzv. novim ili jekavskim jotovanjem i jednačenjem po mjestu tvorbe:

*šever, šutra, šen, šenopadina, ušečenje,
Šekloća (prezime), u odmilicama
(hipokoristicima): Šata, Pašo, Šaka i u
toponimima i hidronimima: Pašeglav, Šenica,
Šerava, Prešeka, Šenokos(i), Kože pogledalo,
Koževići, Glavica koža, Koži brijeg, Koža,
iželica, ižesti, žđeljati, Žaga, Žajo.*

Stari slovenski i venecijanski fonem (afrikata) ʒ se javlja u apelativima:

*biza, zinžula, zipa, žingani, bronžin;
antroponimima: Žano(vić), Ženović,
Buržan(ović), Boržan i u toponimima:
Malenža, Žavala, Bronžina.³⁰*

Vojislav P. Nikčević sažeto ukazuje na značaj rečenih fonema u sociolingvističkim jezicima štokavskoga sistema. On kaže da ti glasovi crnogorskome jeziku obezbjeđuju najizrazitiju strukturalnu i tipološku specifičnost u odnosu na srpski, hrvatski i bosanski standardni jezik, u kojima ti fonemi opstoje samo kao arhaizmi i dijalektizmi, što znači da u njima ne posjeduju neutralnu, već stilsku ili poetološku, stilemsku vrijednost. Izuzev u dubrovačkome govoru hrvatskoga jezika, u njih su kao sekundarni pojavni oblici iz jezika crnogorskoga dospjeli posredstvom masovnijeh seoba stanovništva od početka XV. vijeka. Tijem je i uslovljena takva njihova vrijednost.³¹ Postojanjem ovih glasova u crnogorskome standardnom jeziku

²⁹ Milija Stanić, *Uskočki govor*, Tom I, Institut za srpskohrvatski jezik, Srpski dijalektološki zbornik, knj. XX, Beograd, 1974., str. 83-84.

³⁰ Vojislav P. Nikčević, *Gramatika crnogorskoga jezika*, Dukljanska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2001, str. 148.

³¹ Isto, str. 148.

kompletira se potpun dvanaestočlani sistem kontinuiranijeh i afrikatskih visokotonskih (akutskih) konsonanata: *s š š – z ž ž – c ć ċ – 3 ž dž*, za koje Dalibor Brozović kaže da su rijetkost u jezicima.³²

O značaju ovih fonema kao bitno prepoznatljivih odlika crnogorskoga jezika poznati hrvatski profesor opšte lingvistike i sociolingvistike, Dubravko Škiljan, kaže: *Najbliži tome da se izdvoji kao poseban jezik nije hrvatski nego crnogorski – onoga trenutka kada u svoj standardni jezik uvedu meko š i ž kao posebne foneme (...), oni će napraviti puno odlučniji korak nego što su sve promjene učinjene ovdje u svrhu razdvajanja jezika. Jer, to je nešto što čvrsto definira jezičnu strukturu, broj ili sistem fonema.*³³

Osim navedenih razlika, kao izrazita odlika crnogorskoga standardnog jezika i prepoznatljiva njegova razlika u odnosu na srpski jezik javljaju se i glasovi *ć* i *đ* nastali jekavskim jotovanjem. U srpskom standardnom jeziku se za *normativne priznaju samo rezultati ijekavskog jotovanja suglasnika lj i nj* (*ljeto, ljepota, voljeti, njegovati, snježan i sl.*), dok se svi ostali kvalifikuju kao *dijalektizmi*.³⁴ U srpskom književnom jeziku ijekavskog izgovora po ovom jotovanju menjaju se samo sonanti *l* i *n*: *ljeto* (za ekav. *leto*), *ljepota* (za ekav. *lepota*), *negovati* (za ekav. *negovati*), *nježan* (za ekav. *nežan*), dok suglasnici (*s, z, d, t* – A.Č.) ostaju neizmenjeni: *djevojka, vidjeti, tjerati, sjekira, izjesti*.³⁵ Ovakvi nejotovani oblici apsolutno su nepoznati na čitavoj crnogorskoj jezičkoj teritoriji. Sva dosadašnja lingvistička istraživanja crnogorskih govora³⁶ pokazala su da su glasovi *ć* i *đ* kao produkti jekavskoga jotovanja suglasnika *t, d* i *c*

³² Vojislav P. Nikčević, *Crnogorski interdijalektalni/naddijalektalni (koine) standardni jezik* u knjizi *Jezičke i književne teme*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Cetinje, 2006, str. 189.

³³ Tatjana Tagirov, *Moć jezika*, Intervju: Dubravko Škiljan, *Vreme*, 304, Beograd, 17. avgust 1996, str. 41.

³⁴ Rajka Bigović-Glušica, *Neka kolebanja u našim pravopisnim priručnicima u odnosu na ijekavsku normu*, Treći lingvistički skup „Boškovićeve dani” (zbornik radova sa naučnoga skupa), Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Naučni skupovi, knj. 42, Odjeljenje umjetnosti, knj. 14, Podgorica, 1997, str. 252.

³⁵ Živojin Stanojčić & Ljubomir Popović, n. d., str. 51.

³⁶ Videti o tome opširnije u: Rajka Bigović-Glušica, n. d., 249-255. O specifičnosti crnogorskoga jotovanja suglasnika *t* i *d* piše Josip Hamm u svome radu: *Crnogorsko T, D + JAT > Ć, Đ*, Crnogorski govori. Rezultati dosadašnjih ispitivanja i dalji rad na njihovom proučavanju (zbornik radova sa naučnoga skupa), Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Naučni skupovi, knj. 12, Odjeljenje umjetnosti, knj. 3, Titograd, 1984, str. 78-82.

opšteprisutni na cijelom terenu.³⁷ Opšta je pojava **t, d, c + je** (*đe je bio stari grafem jat*) > **će, đe**:

*ćerati, lećeti, ćešiti (ali i tješiti), vrćeti; đe, đed,
neđelja, đegođ i u onomastici: Ćetko, Ćetna,
Ćetković, ćetalj, Ćetanski pod, Ćedilo, Ćeklići,
Šćepan, Šćepo, Šćepanović, Šćepan polje,
Šćepandan, Neđeljko, Međede, Međedović.*³⁸

Rajka Glušica nalazi da se ni u pisanoj crnogorskoj literarnoj tradiciji, ni u narodnim govorima, ni u savremenoj komunikaciji *jotovani suglasnici d i t* *nijesu nikada prestali upotrebljavati, najčešće kao jedina varijanta.*³⁹

Suglasnici *d* i *t* u crnogorskome standardnom jeziku ne jotuju se u samo u rijetkim slučajevima:

- a) u složenim glagolima, kad se njihov prefiks završava na *d* a drugi dio počb) inje sa *j*:

*nadjačati, odjuriti, odjeziditi, podjarmiti,
odjednom, odjedanput, podjariti* i sl.

- c) u stranim složenicama:

adjektiv, adjunkt.

- d) u leksemima:

tjeme, tjelesni, tjelesina.

S obzirom na ovakvu upotrebu fonema *đ* i *ć* u crnogorskome jeziku, oni su morali postati dijelom njegova standarda (upravo kao što su to i ranije pominjani glasovi *ś, ź*) jer predstavljaju markantna obilježja toga jezika. Stoga oni u pisanoj praksi ne mogu biti zamjenjivani sa *tj* i *dj*.

Pored pomenutih strukturalnih razlika između crnogorskoga i srpskog jezika, treba navesti i ijekavicu kao bitno obilježje prvoga u odnosu na drugi jezik. Ova konstatacija otvara prostor za kritiku, ali iznosimo je

³⁷ Radi uštede prostora nećemo navoditi literaturu koja potvrđuje opšteprisutnost glasova *ć* i *đ* kao produkata jekavskoga jotovanja u crnogorskim govorima, pogotovo što se zna da nema nijednoga lingviste koji tvrdi suprotno.

³⁸ Vojislav P. Nikčević, *Crnogorski interdijalektalni/naddijalektalni (koine) standardni jezik* u knjizi *Jezičke i književne teme*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Cetinje, 2006, str. 189.

³⁹ Rajka Bigović-Glušica, n.d., str. 253.

ovđe svjesno iako znamo da zvanični srpski standardni jezik priznaje i ijekavsku varijantu. Status ijekavice u srpskom jeziku nema nimalo izvjesnu budućnost. Standardizacija crnogorskoga jezika i njegovo ustavno priznanje znatno će suziti teritoriju koju je neosnovano i nenaučno dosad zvanično pokrivaio tzv. srpskohrvatski i kasnije srpski jezik. Crna Gora je bila umnogome zaslužna (vjerovatno i najzaslužnija) za ulazak ijekavske varijante u srpski standardni jezik. Ozvaničenjem crnogorskoga jezika, srpski jezički standard više neće uzimati u obzir crnogorske jezičke osobine. Kako se zna da su se u Republici Srpskoj u posljednje vrijeme javljali zahtjevi za uvođenjem ekavice, što je rezultiralo ustavnim ozvaničenjem ekavice na tome području naporedo sa ijekavicom, nije nemoguće očekivati da u narednom vremenu ijekavica u srpskom jeziku (i izvan Srbije) dobije dijalektalni značaj. Da je ijekavica u svijesti stanovništva navedene oblasti doživljavana kao dio srpske jezičke prepoznatljivosti, ne bi se javljali zahtjevi za njenim ukidanjem niti bi naporedna upotreba ekavica/ijekavica dobila ustavnu podršku.⁴⁰ Eventualni dijalektalni status ijekavice u srpskom jeziku mogao bi se očekivati tim prije što ona takvu ulogu ima u Republici Srbiji u kojoj će se, prirodno, taj jezik i ubuduće normirati. S druge strane, činjenica da je ijekavica prvobitno bila obilježje crnogorskoga jezika i dubrovačkoga govora hrvatskog jezika, odakle je raznesena dublje u unutrašnjost, pa tako i u srpski jezik – daje za pravo da se posmatra kao relevantno distinktivno obilježje između crnogorskoga i srpskog jezika. Masovnim seobama stanovništva ona je kao *južno narječje* raznesena iz svoje postojbine *na sever i na istok, (...) u severnu i zapadnu Bosnu, severnu Dalmaciju, Liku i Krbavu, u zapadnu Srbiju*.⁴¹

⁴⁰ Branislav Ostojić kao najpoznatiji srpski lingvista u Crnoj Gori kaže da srpsku jezičku stvarnost *danās komplikuju bosansko-hercegovačke jezičke prilike. Nama još uvijek nije jasno da li se njihov standardnojezički uzus ijekavskog izgovora utopio u ekavski*. – Branislav Ostojić & Dragomir Vujičić, *Rečnik (i)jekavizama srpskog jezika*, CID, Podgorica, 2000, str. 11.

⁴¹ Jovan Skerlić, *Istočno ili južno narječje* u knjizi *Pisci i knjige*, III, Prosveta, Beograd, 1955, str. 87. O širenju tzv. hercegovačkih (= crnogorskih jer je u pitanju severozapadna Crna Gora) jezičkih osobina govori i Mihailo Stevanović u knjizi *O jeziku Gorskog vijenca*, Srpska akademija nauka i umetnosti, Naučna knjiga, Beograd, 1989, str. 203-204. i u knjizi *Savremeni srpskohrvatski jezik*. Gramatički sistem i književnojezička norma, I, Uvod, Fonetika, Morfologija, 3. izdanje, Beograd, 1975., zatim Milorad Dešić u knjizi *Zapadnobosanski ijekavski govori*, Srpski dijalektološki zbornik, knj. XXI, Institut za srpskohrvatski jezik, Beograd, 1976, str. 15; Pavle Ivić u *Dijalektologiji srpskohrvatskog jezika (Uvod i štokavsko narječje)*. Celokupna dela, knj. II, Izdavačka knjižarnica Zorana

Pored navedenih argumenata zbog kojih je ijekavica uzeta kao razlikovno obilježje između jezika o kojima je riječ, može se govoriti i o njenom različitom tretmanu u tim jezicima. U *Rečniku (i)jekavizama srpskog jezika* Branislava Ostojića i Dragomira Vujičića mnogi ijekavizmi proglašeni su dijalektalnim ili arhaičnim, a ogroman broj je dat alternativno uz ekavski oblik. Iako se u predgovoru deklarativno izjašnjavaju za ravnopravnost naporednih oblika pri čemu se *ni jednom od njih ne daje prednost*⁴², autori o kojima je riječ uvijek i dosljedno upotrebljavaju ekavski oblik. To potvrđuje i naslov njihova rječnika. U toj knjizi standardizovan je svaki ekavizam koji se makar i sporadično upotrebljava u Crnoj Gori, ali i takvi oblici čija je upotreba strana i nepoznata na crnogorskome jezičkom terenu poput recimo: *kudelja*, *tres*, *upotrebiti* i sl. Umjesto njih, crnogorski govori znaju samo za oblike: *kudelja*, *trijes* (=grom), *upotrijebiti*... U predgovoru autori upotrebljavaju samo likove poput: *sledeći*, *poslednji*, *ređi*, *rečnik*, *prevod*, *predlog*, *upotrebiti*, *rešenje*, *doslednost*, *retkost* i slično, čime se očigledno favorizuje ekavica (što je pomalo neobično kad je u pitanju rječnik ijekavizama). Oblik *prijedlog*, recimo, kvalifikovan je kao zastarjeli oblik i umjesto njega je preporučen ekavski lik *predlog* iako crnogorski govorni i pisani jezik potvrđuje njegovo prisustvo. Dalje, oblici: *prijelaz*, *prijelazan*, *prijelaznost*, *prijelom*, *prijenos*, *prijepis*, *prijeći* i sl. dati su kao dijalektalni, a oblici: *prijevod*, *prijevoz*, *prijegon*, *prijegor*, *prijesad*, *prijesadnica*, *prijetop*, *prorjeđivati* i sl. kao neobični.⁴³ Nasuprot tome, pridržavajući se Vukova *Srpskog rječnika*⁴⁴, Vojislav Nikčević je normirao

Stojanovića, Sremski Karlovci – Novi Sad, 1985, str. 68. te Vojislav P. Nikčević u brojnim svojim radovima, između ostalog i u studiji *Štokavski dijasistem (norma i kodifikacija)*. Poseban otisak proširenoga referata s međunarodnoga naučnog skupa *Norma i kodifikacija crnogorskog jezika*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Cetinje, 2004., te mnogi drugi autori. Iseljavanja stanovništva o kojima je riječ potvrđuje i Jevto Dedijer u knjizi *Hercegovina*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1909.

⁴² Branislav Ostojić & Dragomir Vujičić, n. d., str. 64.

⁴³ Rezultati istraživanja Mihaila Stevanovića u monografiji *Istočnocrnogorski dijalekat* pokazuju kako ti oblici u crnogorskim govorima nijesu nimalo neobični. Govoreći o imenicama složenim od prefiksa *prě-*, on kaže: *primećuje se da je kod starijeg naraštaja koji ne opšti s knjigom i manje ima prilike da dolazi u dodir s predstavnicima ekavskog izgovora, kod svih bez razlike običniji dvosložni prefiks, a po tome bi se reklo da je davno utvrđeno pravilo dugo ħ = ije, nešto ranije bilo u ovim krajevima (=crnogorskim) i idealno primenljivo.* - Mihailo Stevanović, *Istočnocrnogorski dijalekat*, Južnoslovenski filolog, knj. XIII, Beograd, 1933-1934, str. 22-23.

⁴⁴ *Srpski rječnik* istumačen njemačkim i latinskim riječima, Skupio ga i na svijet izdao Vuk Stefanović Karadžić, 4. državno izdanje, Beograd, 1935.

sve ijekavizme sinhronoga i dijahronog sloja, a određeni broj onih koji se u današnjoj upotrebnoj praksi koriste i u ekavskome obliku propisao je kao alternativne. U njemu nema „neobičnih” ijekavizama. I to je još jedna bitna odlika crnogorskoga standardnog jezika u odnosu na srpski. Takvom njegovom kodifikacijom nastavlja sa veza sa klasičnim piscima crnogorske književnosti, u prvome redu Petrom I. i Petrom II. Petrovićem Njegošem, Stefanom Mitrovim Ljubišom i Markom Miljanovim Popovićem; nastavlja se onaj razvojni tok koji je bio vještački (iz političkih pobuda) prekinut još u međuratnome periodu.

Na osnovu svega što je rečeno može se zaključiti da su crnogorski i srpski zasebni jezici (sa sociolingvističkog aspekta) u okviru štokavskoga sistema, da su se formirali zasebno u okviru zasebnih naroda i nacija i njihovih država i dijalekatskih osnova i tako oformili različite posebitosti, pa *ono što je dijalektalno u jednome standardnom jeziku (istoga jezičnog sustava) ne mora biti dijalektalno u drugome standardnom jeziku. O toj činjenici suvremena sociolingvistika mora voditi računa.*⁴⁵ Polazeći od takvih saznanja i rezultata dosadašnjih istraživanja crnogorskih govora, Vojislav P. Nikčević napisao je *Gramatiku i Pravopis crnogorskoga jezika* u kojima je normirao sve opštecrnogorske jezičke osobine. Takva standardizacija stvorila je uslove da se može govoriti o različitostima između crnogorskoga i srpskog jezika. Analizom fonetsko-fonoloških obilježja tih jezika, došli smo do zaključka da su osnovne razlike među njima: rang i status fonema *ś*, *ž*, *z*, *ć* i *đ*, odnosno prisustvo/odsustvo fonema *ś*, *ž*, *z* u njihovim standardima i fonema *ć* i *đ* nastalih kao rezultat jekavskoga jotovanja. Ovim smo obilježjima pridružili i *ijekavicu* jer je ekavica prepoznatljivo srpsko jezičko obilježje, a za status ijekavice u tom jeziku se može pretpostaviti da će u skorijoj budućnosti biti prilično marginalan. Osim toga, navedene su razlike u tretmanu ijekavice u okviru standarda dvaju jezika o kojima je riječ.

⁴⁵ Josip Silić, *Recenzija rukopisa Gramatike crnogorskoga jezika akademika Vojislava P. Nikčevića* u knjizi Vojislav P. Nikčević, *Gramatika crnogorskoga jezika*, Dukljanska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2001, str. 561.

Adnan ČIRGIĆ

FONETIC AND FONOLOGICAL DIFFERENCES BETWEEN MONTENEGRIN AND SERBIAN LANGUAGE

Der Verfasser gibt die grundlegenden strukturellen Unterschiede wieder zwischen der montenegrinischen und serbischen Standardsprache auf der phonetisch-phonologischen Ebene. Indem er die beiden Sprachen als besondere soziolinguistische Sprachen auf štokavischer Grundlage betrachtet, kommt er zum Ergebnis, dass die Laute *s*, *z* (sowie die Laute *ć* und *đ* (als Ergebniss der jekavischen Palatalisierung von *t*, *d*, *c*) als distinktive Hauptmerkmale der montenegrinischen Sprache zum Serbischen fungieren, sad statt der erwahnten Phoneme *s*, *z*, *t* und *d* besitzt, somit also drei Phoneme weniger, Diese Unterscheidung wurde durch die Beziehung zwischen dem montegrinischen Ijekavismus und dem derbischen Ekavismus ergaenzt. Dialektale Eigenschaften der beiden Sprachen wurden nicht beruecksichtigt.

Literatura

Bigović-Glušica, Rajka. - *Neka kolebanja u našim pravopisnim priručnicima u odnosu na ijekavsku normu*, Treći lingvistički skup „Boškovićeve dani“ (zbornik radova sa naučnoga skupa), Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Naučni skupovi, knj. 42, Odjeljenje umjetnosti, knj. 14, Podgorica, 1997.

Bošković, R. & Malecki, M. - *Istraživanja dijalekata Stare Crne Gore sa osvrtom na susedne govore*, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Glasnik odjeljenja umjetnosti, knj. 20, Podgorica, 2002.

Brozović, Dalibor. - *Crnogorci – Jezik*, Enciklopedija Jugoslavije, 3, Zagreb, 1984.

Čirgić, Adnan. - *Jezik u Crnoj Gori nije srpski*, referat sa naučnoga skupa *Ustav Crne Gore*, Matica, časopis za društvena pitanja, nauku i

kulturu, Matica crnogorska, br. 29/30, Cetinje-Podgorica, 2007.

Dedijer, Jevto. - *Hercegovina*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1909.

Dešić, Milorad. - *Zapadnobosanski ijekavski govori*, Srpski dijalektološki zbornik, knj. XXI, Institut za srpskohrvatski jezik, Beograd, 1976.

Dorđić, Petar. - *Staroslovenski jezik*, Matica srpska, Novi Sad, 1985.

Glušica, Rajka. - *Jezik Marka Miljanova*, Kulturno-prosvjetna zajednica Podgorice, Podgorica, 1997.

Hamm, Josip. - *Crnogorsko T, D + JAT > Ć, Đ*, Crnogorski govori. Rezultati dosadašnjih ispitivanja i dalji rad na njihovom proučavanju (zbornik radova sa naučnoga skupa), Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Naučni skupovi, knj. 12, Odjeljenje umjetnosti, knj. 3, Titograd, 1984.

Hamm, Josip. - *Staroslavenska gramatika*, treće izdanje, Školska knjiga, Zagreb, 1970.

Ivić, Pavle. - *Dijalektologija srpskohrvatskog jezika (Uvod i štokavsko narečje)*. Celokupna dela, knj. II, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci – Novi Sad, 1985.

Nikčević, Milorad. - *Fonemi ś, ž, 3, ć i đ u crnogorskom standardnom jeziku* (Kritički osvrt na jedan prilog), Zbornik radova sa međunarodnoga naučnog skupa *Norma i kodifikacija crnogorskoga jezika*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Cetinje, 2005.

Nikčević, Vojislav P. - *Crnogorski jezik nije sastojak srpskoga*, Zbornik radova sa okrugloga stola *Crnogorsko-srpski dijalog: država, nacija, kultura, crkva*, Forum za ljudska prava, Podgorica, 2001.

Nikčević, Vojislav P. - *Gramatika crnogorskoga jezika*, Dukljanska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2001.

Nikčević, Vojislav P. - *Jezičke i književne teme*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Cetinje, 2006.

Nikčević, Vojislav P. - *Jezikoslovne studije*, Centralna narodna biblioteka "Đurđe Crnojević", Cetinje, 2004.

Nikčević, Vojislav P. - *Pravopis crnogorskoga jezika*, Crnogorski PEN centar, Cetinje, 1997.

Nikčević, Vojislav P. - *Štokavski dijasistem (norma i kodifikacija)*. Poseban otisak proširenoga referata s međunarodnoga naučnog skupa *Norma i kodifikacija crnogorskog jezika*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Cetinje, 2004.

Ostojić, Branislav & Vujičić, Dragomir. - *Rečnik (i)jekavizama srpskog jezika*, CID, Podgorica, 2000.

Ostojić, Branislav. - *Istorija crnogorskog književnojezičkog izraza*, CID, Podgorica, 2006.

Pešikan, Mitar. - *Jedan opšti pogled na crnogorske govore*, Zbornik za filologiju i lingvistiku, Matica srpska, XXII/1, Novi Sad, 1979.

Pižurica, Mato. - *Govor okoline Kolašina*, CANU, Posebna izdanja, XII/2, Titograd, 1981.

Pulević, Vukić & Samardžić, Novica. - *Fitonimi i zoonimi u toponimiji Crne Gore*, Dukljanska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2003.

Pulević, Vukić. - *Glasovi š i ž u crnogorskoj toponimiji*, Zbornik radova sa međunarodnoga naučnog skupa *Norma i kodifikacija crnogorskoga jezika*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Cetinje, 2005.

Silić, Josip. - *Recenzija rukopisa Gramatike crnogorskoga jezika akademika Vojislava P. Nikčevića* u knjizi Vojislav P. Nikčević, *Gramatika crnogorskoga jezika*, Dukljanska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2001

Skerlić, Jovan. - *Istočno ili južno narečje* u knjizi *Pisci i knjige*, III, Prosveta, Beograd, 1955.

Srpski rječnik istumačen njemačkim i latinskim riječima, Skupio ga i na svijet izdao Vuk Stefanović Karadžić, 4. državno izdanje, Beograd, 1935.

Stanić, Milija. – *Uskočki govor*, Tom I, Institut za srpskohrvatski jezik, Srpski dijalektološki zbornik, knj. XX, Beograd, 1974.

Stanojčić, Živojin & Popović, Ljubomir. - *Gramatika srpskoga*

jezika, 6. prerađeno izdanje, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1999.

Stevanović, Mihailo. - *Istočnocrnogorski dijalekat*, Južnoslovenski filolog, knj. XIII, Beograd, 1933-1934.

Stevanović, Mihailo. - *O jeziku Gorskog vijenca*, Srpska akademija nauka i umetnosti, Naučna knjiga, Beograd, 1989.

Stevanović, Mihailo. - *Savremeni srpskohrvatski jezik*. Gramatički sistem i književnojezička norma, I, Uvod, Fonetika, Morfologija, 3. izdanje, Beograd, 1975.

Tagirov, Tatjana. - *Moć jezika*, Intervju: Dubravko Škiljan, Vreme, 304, Beograd, 17. avgust 1996.

Vu(jović), L(uka). - *Crnogorski govori*, Enciklopedija Jugoslavije, 2, Bosna-Dio, Izdanje i naklada Leksikografskog zavoda FNRJ, Zagreb, MCMLVI.